

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

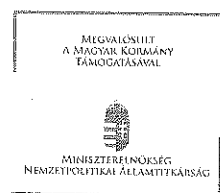
Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó
Kolozsvár, 2022

Megvalósult a

Magyar Kormány
Miniszterelnökség
Nemzetpolitikai
Államtitkárság

Bethlen Gábor
Alap

Kolozsvári Protestáns
Teológiai Intézet

Erdélyi Református
Egyházkerület

támogatásával.

A borítón Apáczai Csere János *Oratio* című beszédének első oldaláról készített fénykép látható.
A kéziratot az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában őrzik.

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról : Egyháztörténeti
tanulmányok / a kötetet szerkesztette: Kolombán Vilmos
József. - Cluj-Napoca : Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet :
Egyetemi Műhely Kiadó, 2022
Index
ISBN 978-606-94847-9-1
ISBN 978-606-8886-89-3

I. Kolombán, Vilmos József (ed.)

2

Előszó

Az 1622 májusában Kolozsváron tartott országgyűlés VI. határozata elrendelte a Collegium Academicum megalapítását. A Kolozsvárra tervezett akadémiát Bethlen Gábor végül Gyulafehérváron hozta létre. A virágzó kollégium 1658-ban a török-tatár pusztítás nyomán elpusztult. 1662-ben I. Apafi Mihály fejedelem a kollégiumot Nagyenyedre költöztette.

A kollégium 2022-ben ünnepelte fennállásának 400. évfordulóját. Ennek alkalmából a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténeti tanszéke nem Kolozsváron, hanem Nagyenyeden tartotta meg a konferenciáját. Az első alkalommal 2016-ban megszervezett egyháztörténeti konferencia eddig sereg-szemleszerűen működött, így adva helyet a legújabb kutatások bemutatásának. 2022-ben a nagy fejedelem akadémiaalapítási kísérlete előtti főhajtásként és a gyulafehérvári–nagyenyedi kollégium fontosságára emlékezve az egyháztörténeti konferencia tematikájaként az erdélyi, illetve a Kárpát-medencei oktatástörténetet határoztuk meg. Ezért lett a konferencia címe *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról*. Ezzel az Apáczai-idézettel kívántuk jelezni, hogy nem kizárólag a gyulafehérvári–nagyenyedi református kollégium dicsőséges múltját akarjuk görcső alá venni, hanem a magyar protestáns oktatás közel öt évszázados történetére tekintünk vissza.

Az Erdélyi Református Egyházkerület támogatásával, a Magyar Református Egység Napja rendezvénysorozat keretében 2022. május 19–20-án a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium épületében tartott konferencián 41 előadás hangzott el. Az előadásokat három szekcióba csoportosítottuk. Az első szekcióban kaptak helyet azok az előadások, amelyek a gyulafehérvári–nagyenyedi kollégium történetéhez kapcsolódtak. Buzogány Dezső a gyulafehérvári diákéletéről beszélt, Ősz Sándor Előd a gyulafehérvári kollégium oktatóiról és diákjairól, Gudor K. Botond pedig a gyulafehérvári–sárospataki kollégium történetét foglalta össze. Ezt követték Tóth Zsombor, Verók Attila, Rácz Emese könyvtörténeti és recepciótörténeti előadásai, majd Gordán Edina, Oláh Róbert és Csorba Dávid a híres enyedi tanár-ról, Dézsi Mártonról és tanítványairól, illetve az erdélyi diákok peregrinációjáról adtak elő. Az első szekció utolsó előadásait Kimpián Annamária, Bibza Gábor, Bartha Zoltán, Tasnádi István és Kolombán Vilmos tartották, akik a 18. századi Erdély híres személyiségeinek, mecénásainak ismertetésével kapcsolódtak az erdélyi iskolatörténet gazdagításához.

Hegy Ádám*
Szeged

Bázeli disputációk hungarus paratextusai 1586–1759¹

Semmi meglepő nincs abban, hogy a nemzetközi közvéleményt foglalkoztató események – ugyanúgy, mint ma – érdekelték az embereket a kora újkorban. Tipikus példa erre a Felvidéken 1674-ben lezajlott protestánsüldözés: Pozsonyban több száz protestáns lelkészt idéztek bíróság elé, és felségárulással vádolták meg őket. A lelkészek három megoldás közül választhattak: vagy lemondanak lelkészi hivatalukról, vagy külföldi száműzetésbe mennek, vagy áttérnek a római katolikus hitre. A vádlottak többsége elfogadta a feltételeket, de néhány tucat prédikátor nem volt hajlandó erre. Az ellenállók sorsa gályarabság lett, amelyből holland és svájci segítséggel 1676-ban szabadultak meg.² Közismert, hogy Zürich vezető szerepet vállalt a gályarabok megsegítésében: befogadta az összes üldözöttet, és biztosította ellátásukat is.³ A fennmaradt iratok tanúsága szerint a gályarabok sorsát nemcsak az európai protestáns egyházak kísérték figyelemmel, hanem történetük a közbeszéd tárgya lett.⁴

* Hegyi Ádám egyetemi docens, a Szegedi Tudományegyetemen oktatója. Felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen végezte (2000), doktori fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (2011) szerezte. 2019-ben Szegeden habilitált. Kutatási területe: kora újkori egyetemi kiadványok története; a Békési Református Egyházmegye története a 18. században; a református olvasmányműveltség a 18. században: könyvkötő lelkészek, a könyvlopás története, egyetemi diákok olvasmányélményei, valláskritikai és vallásvédő olvasmányok elterjedése Magyarországon; svájci–magyar kulturális kapcsolatok a 18. században.

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú téma-pályázata támogatta.

² Borus József: Die Befreiung der ungarischen Galeerensklaven – Admiral Michiel de Ruyter. In: Gustav Reingrabner – Gerald Schlag (hrsg.): *Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum*. Burgenländisches Landesmuseum, Eisenstadt 1999, 243–256. Makkai László: *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Magyar Helikon, Budapest 1976, 7–23. S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Kalligram, Pozsony 2002, 11–12, 19–23.

³ Zsindely Endre: Die Befreiung ungarisch-protestantischer Prediger von den Galeeren und ihre Aufnahme in Zürich vor 300 Jahren. In: *Zürcher Taschenbuch* (1978), 120–128. J. Häne: Die Befreiung ungarischer Prädikanten von den Galeeren in Neapel und ihr Aufenthalt in Zürich (1675–1677). In: *Zürcher Taschenbuch* (1904), 158–164.

⁴ Csorba Dávid: Exulok zürichi kérvényei. In: uő (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*. Károli

Számomra ennek ellenére meglepő volt azzal szembesülni, hogy a hálózatku-tatás arra az eredményre jutott, miszerint Johann Heinrich Fries zürichi professzor emlékkönyve azért különleges, mert hungarus személyektől csak olyan bejegyzéseket tartalmaz, amelyek mind Zürichben keletkeztek. Ezzel Fries a magyarországi diákok kapcsolatrendszerének egyik sarkkövévé vált: emlékkönyve azt bizonyítja, hogy bizonyos esetekben létrejönnek olyan hálózatok, amelyek egy olyan halmazt képeznek, amelynek elemei egymással nem állnak kapcsolatban: a halmaz összes eleme egyetlen ponthoz kötődik. Ez esetben minden elem Zürichhez. A jelenség magyarázata az, hogy a gályarabok Zürichbe érkezése akkora szenzáció volt a városban, hogy Fries fontosnak tartotta, mindegyiküktől szerezzen egy aláírást. 1676-ban összesen harminc bejegyzést gyűjtött össze, és valóban mindegyik bejegyzés egy irányba mutat: a zürichi professzorhoz. 2017-ben az albumbejegyzéseket feltáró Inscriptiones Alborum Amicorum adatbázisban 12 500 bejegyzés volt elérhető. A 2017-ben elvégzett hálózatelemzés a Fries által összegyűjtött 30 bejegyzést (inscriptio) annyira különlegesnek találta, hogy a háromosztatú (tripartit) hálózat tipikus példájának tartotta. Ez a hálózat típus az előbb ismertetett speciális jelenséget foglalja magában, vagyis a kapcsolatok csak egy irányba mutatnak, és a hálózat elemei nem állnak kapcsolatban egymással.⁵ A jelenséget azért tartom érdekesnek, mert ritka: több ezer bejegyzés nagyon sok hálózatípust mutat, de kevés olyan van, amelyik ilyen koncentrátságról tesz tanúbizonyságot.

Bázel szerepe a kora újkorban a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség művelődésében a zürichi példához hasonlóan több csomópont köré gyűjthető össze. Erasmus és a humanisták a Kárpát-medencére is óriási hatást gyakoroltak.⁶ A református egyház létrejöttében Bázelnak nagyon nagy szerepe volt.⁷ Az

Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest 2020, 177–185.

⁵ Markó Anita: Hálózatok a 16–17. századi album amicorumokban. In: *Digitális Bölcsészettudomány* (2018/1), 74–76. Hegyi Ádám: A gályarab lelkészek bejegyzései Johann Heinrich Fries (1639–1718) albumában: magyarországi diákok Bázeln és Zürichben 1677 és 1720 között. In: *Egyháztörténeti Szemle* 11 (2010/1), 9–27.

⁶ Szalay-Ritoók Ágnes: Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des XVI. Jahrhunderts. In: Buck, August (hrsg.): *Erasmus und Europa*. Harraschowitz, Wiesbaden 1988, 111. Blázy Árpád: *Simon Griner (Grynaeus) és Buda 1521–1523*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest 2010, 110–112.

⁷ Bernhard, Jan-Andrea: Die Bedeutung des Basler Humanismus für Ungarn. Warum ungarische Adelshofe zu Förderern der Reformation helvetischer Richtung wurden. In: Viliam Čičaj – Jan-Andrea Bernhard (hrsg.): *Orbis Helveticorum. Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt*. Historický ústav Slovenskej akad. vied, Bratislava 2011, 113–142.

erdélyi radikális reformáció szintén sokat köszönhet Bázelnak,⁸ és ne feledjük a könyvek világát sem: a Bázelen megjelent hungarikumok és a bázeli nyomdák-ból a Kárpát-medencébe bejutó kiadványok jelentősen befolyásolták az értelmiség gondolkodását Béctől keletre is.⁹ Ráadásul a bázeli egyetem a magyarországi elit képzéséhez is hozzájárult, hiszen 1468-tól kezdve a Kárpát-medencei fiatalok rendszeresen beiratkoztak az egyetemre.¹⁰

Nincsenek olyan eszközeim, amelyekkel egy hálózatkutató rendelkezik, de az utóbbi években előkerültek olyan új források, amelyek a bázeli egyetemnek Magyarországra gyakorolt hatását tovább árnyalják. Ezek segítségével lehetségesnek tartom, hogy Bazel és a Kárpát-medence között egykor fennállt kapcsolatrendszer további adatokkal egészítsem ki, és bemutassam annak működését. A Johann Heinrich Fries emlékkönyvéhez hasonló jelentős csomópontok létezése ezek segítségével is bizonyítható.

Forrásaim egyetemi kiadványok és az egyetemi tanulmányokkal foglalkozó levéltári források. Az utóbbi tizenöt évben több olyan forráskiadványt is közzétettem, amelyek bázeli hungarikumokkal foglalkoznak, most ezek alapján próbálok meg a szakirodalom által eddig ismert adatokhoz újjakkal szolgálni.

A kutatók egyetértenek abban, hogy a bázeli egyetemen tanuló magyarországi diákok száma nem korrelál azzal a hatással, amelyet Bazel gyakorolt a Kárpát-medencére. 1533 és 1600 között csak 25 fiatal iratkozott be a Magyar Királyság, illetve az Erdélyi Fejedelemség területéről Bázelen,¹¹ miközben a 16. században a Kárpát-medencében elérhető külföldi könyvek kiadási helyei teljesen más arányt

⁸Balázs Mihály: *Einflüsse des baseler Humanismus auf den siebenbürger Antitrinitarismus*. In: Volker Leppin/Ulrich A. Wien (hrsg.): *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. Franz Steiner, Stuttgart, 2005, 149. Balázs Mihály: *Fikció és radikális dogmakritika. Észrevételek a korai antitrinitáriusok írásművészetéről*. In: Balázs Mihály: *Felekezeti és fikció. Tanulmányok a 16–17. századi irodalomunkról*. Balassi, Budapest, 2006, 145–147.

⁹Bietenholz, Peter G.: *Der Basler Buchdruck und die Reformation*. Scriptum, Szeged 1998, 5–6. Detlef Haberland: *Der Druckort Basel und Ostmitteleuropa – Spuren geistiger Verbindungen*. In: Viliam Čičaj und Jan-Andrea Bernhard: *i. m.*, 11–22. Monok István: *A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása a magyarországi szellemi áramlatok történetének alakulására a 16. században a kortárs könyvtárak vizsgálata tükrében*. In: Gáborjani Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem.” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen 2015, 150–167.

¹⁰Hegyí Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2003, 15–18.

¹¹Hegyí Ádám – Szögi László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2016, 51–53.

mutatnak: adataink szerint a három részre szakadt ország könyvtáraiban a külföldi kiadású kötetek közül a második leggyakrabban előforduló nyomdahely Bazel volt. Egyedül a velencei tipográfusok művei előzték meg a bázeliakat.¹² Az egyetem látogatottsága és annak szellemi hatása nem változott a 17. században sem: az universitasra évekig egyetlen magyarországi hallgató sem iratkozott be, bár néha voltak jelentősebb fellendülések, mint például 1628-ban, amikor egyszerre öten írtak alá az egyetem törvényeit, vagy 1674-ben, amikor négyen.¹³ Ennek ellenére Bazel a magyarországi református egyház egyik legfontosabb szellemi bázisának számított.¹⁴ Valójában csak az 1740-es évektől lehet arról beszélni, hogy Bázelen minden évben beiratkoztak magyarországi diákok az egyetemre. A 18. században viszont, az 1760-as és 1770-es években a teljes hallgatói létszám egyharmadát magyarországi diákok adták. Ezzel párhuzamosan a Kárpát-medence értelmisége szempontjából Bazel szerepe a 18. században is jelentős maradt: a református észszerű ortodoxia hatása és a Bázelen nyomtatott magyar nyelvű könyvek élénk kapcsolatrendszeréről tanúskodnak.¹⁵

A Kárpát-medencében élő értelmiség számára az egyetemi tanulmányok alapvetően meghatározták a későbbi tudományos kapcsolatok működését, ugyanis az egyetem elvégzése után alig volt olyan tudós, aki élete későbbi szakaszában is el tudott külföldre utazni. Nem véletlen ezért, hogy egyre népszerűbb a paratextus-kutatás, mert segítségével lehetséges az érvényesülési stratégiák rekonstruálása. Az egyetemi kiadványokban szereplő ajánlások, üdvözlőversek, mecénások a későbbi életútról sok információt elárulnak, ugyanis pontos feltérképezésükkel kiderül, milyen kapcsolatok, személyes ismeretségek, rokoni szálak segítettek elő egy karrier kezdetét.¹⁶ Bázelt tekintve legújabbán a Veresegyházi Tamás 1674-ben megjelent tézisfüzetében található héber nyelvű köszöntőversek elemzését végezték el.¹⁷

¹²Monok István: *i. m.*, 158.

¹³Hegyí Ádám – Szögi László: *i. m.*, 54–56.

¹⁴Bernhard, Jan-Andrea: *Basler Hungarica in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Kirchen- und kommunikationsgeschichtliche Erkenntnisse und Folgerungen*. In: Tünde Katona – Detlef Haberland (hrsg.): *Kultur und Literatur der frühen Neuzeit im Donau-Karpatenbecken*. Grimm, Szeged 2014, 219–260.

¹⁵Hegyí Ádám: *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára: a bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvassmányműveltségére a 18. században*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen 2015, 65–72, 124–130.

¹⁶Nagy Andor: *Adalékok a brassói peregrináció kora újkori történetéhez: a 17–18. század fordulójának alkalmi nyomtatványainak egyetemtörténeti tanulságai*. In: *Gerundium. Egyetemtörténeti Közlemények XII (2021/1–2)*, 134.

¹⁷Keserű Péter Ferenc: *Horváti Békés János: Üdvözlővers Bázelen (RMK III. 2647)*. In: *Vallástudományi Szemle (2021/2)*, 118–129.

Bázelben 1586-ban jelent meg az első olyan disszertáció, amelyet magyarországi diák írt. Jacobus Gregorii Taxovinus doktori fokozatát Johann Nikolaus Stupan professzornál szerezte meg:

Stupanus, Johann Niklaus (praeses)

Christo duce et auxiliante, ad theses de tabe seu phthisi praescriptas / clarissimorum in celeberrima Academia Basiliensi dominorum medicorum, praeceptorumque dignissimorum voluntate, et praeside ... Johanne Nicolao Stupano, philosopho ac medico praestantissimo existente, Jacobus Gregorii Taxovinus Pannonius, exercitii gratia conabitur respondere. – [Basel] Basileae : typis Leonardi Ostenii, 1586. – [10] p. ; 4°

[Datum:] 15. Novembris anni partus salutiferi 1586. hora locoque deputatis. – [Dedicatio:] Virtute, eruditione, et petitate viro praestanti, spectabiliq.; Domino Decano et Professori in alma Academia Prage[n]si, Magistro liberalium artium, Martino Bachacio Naumericeno...

RMK III 746. Husner, Fritz: *Verzeichnis der Basler medizinischen Universitätschriften von 1575–1829*. Schwabe, Basel 1942, nr. 121.¹⁸

Stupan komoly hálózatot épített ki diákjaival, mert összesen 220 disputációt nyomtattak ki elnöktele alatt.¹⁹ Bizonyítható, hogy Gregorii nemcsak Stupannal állt kapcsolatban, mert az egyetem egy másik professzorával, Caspar Bauhinnal is személyesen ismerték egymást, ugyanis Gregorii 1587. május 30-án Bauhin emlékkönyvébe bejegyzett néhány sort. Nevét ekkor Jacobus Gregorii Pannonius alakban használta, a szülőhelyére, Tiszolcra való utalást elhagyta.²⁰ Gregorii láthatóan támaszkodott kapcsolataira, ugyanis disszertációját Martin Bacháček z Nauměřic prágai professzornak ajánlotta. Gregorii cseh kapcsolatai arra engednek következtetni, hogy a Prágában 1580-ban beiratkozott Jacobus Taxovinus azonos lehet a Bázelben 1586-ban beiratkozott Gregorii Jacobus Taxovinusszal. Ennek eldöntéséhez több adatra lenne szükségünk, mindenesetre Bacháček z Nauměřic említése erős cseh kötődésről tanúskodik.²¹

¹⁸ A névvariánsok miatt korábban tévesen úgy gondoltam, hogy disputációja ismeretlen. Vö. Hegyi Ádám: *Hungarica in der Dissertationssammlung des nürnbergerschen Naturforschers und Arztes Jacob Christoph Trew (1695–1769)*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest 2019, 16–17.

¹⁹ Bernhard, Jan-Andrea: *Konsolidierung der reformierten Bekenntnisses im Reich der Stepbanskronen*. Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen 2015, 274.

²⁰ Universitätsbibliothek Basel Mscr. AN VI 16, Stammbuch des Caspar Bauhin, 1587–1609, p. 4 Vischer, Christoph: *Die Stammbücher der Universitätsbibliothek Basel*. In: *Festschrift Karl Schwarber: Beiträge zur schweizerischen Bibliotheks-, Buch- und Gelehrtengeschichte zum 60. Geburtstag am 22. November 1949 dargebracht*. Schwabe, Basel 1949, 251.

²¹ P. Vásárhelyi Judit: *Régi magyarországi szerzők. 1. kötet, A kezdetektől 1700-ig*. Országos

Kutatásaim során az 1586 és 1759 közötti időszakból kerültek elő olyan egyetemi kiadványok, amelyeket a szakirodalom nem ismer. Ezek között találunk olyat, amelyek ismeretlen üdvözlőverseket tartalmaznak, illetve előfordulnak közöttük olyan is, amelyek tartalmi hungarikumnak számítanak, ugyanis Magyarországgal foglalkoznak.

A kora újkorban a morbus Hungaricus, a „magyar betegség” a közbeszéd tárgya volt: mind az egyszerű embereket, mind az orvosokat foglalkoztatta a betegség. Nevét azért Magyarországról kapta, mert először Magyarországon ütötte fel a fejét: 1542-ben a katonák között pusztított. Néhány évtizeddel később, 1566-ban Veszprém-Komárom-Győr térségében ismét sok halálos áldozatot követelt. Az orvostörténészek szerint nem állapítható meg egyértelműen, milyen betegségről van szó, valószínűleg a tífusz és a malária együttes fellépése lehet a háttérben. Európán többször is végigsöpört ez a járvány, jellemzően háborús időszakokban.²² Győry Tibor 1901-ben összeállította azoknak a kora újkori nyomtatványoknak a bibliográfiáját, amelyek a morbus Hungaricusszal foglalkoznak, de gyűjtése azóta már jelentősen elavult.²³

A bázei egyetem orvosi karán a magyar betegség népszerű téma volt a disputációk között. Samuel Spilenberger 1597-ben értekezett róla, disszertációját a bibliográfiák több mint száz éve ismerik:

Spilenberger, Samuel (respondens)

Theses de morbo Hungarico / quas auctoritate amplissimi senatus medici, inclytae Basileensium Academiae pro gradu doctoratus in arte medica consequendo publice discutiendas proponit Samuel Spillnberger, Leuschoviensis Sepusius. – [Basel] Basileae : Typis Joannis Schroeteri, 1597. – [16] p. : tit. calcographicus ; 4°

[Datum:] Ad diem penultimum Decembris. – [Dedicatio:] Antonio Platnero. – [Dedicatio:] Valentino Carll, Leuschoviae. – [Dedicatio:] Jacobo Cramero. – [Dedicatio:] Christiano Mullero, Ratisponae

RMK III 895. – Husner, Fritz, *i. m.*, nr. 330.

Őt követte 1606-ban Martin Boecher. Tézisfüzetében semmilyen ajánlás vagy köszöntés nem található, de azt tudjuk, hogy Caspar Bauhin anatómiaprofesszor-

Széchenyi Könyvtár, Budapest 2008, 300, 815. Truhlář, Antonín: *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*. 5. kötet. Academia, Praha 1982, 338.

²² Jordán Tamás: A járványról. In: Waczulik Margit (vál.): *A táguló világ magyarországi híromdói: XV–XVII. század*. Gondolat, Budapest 1984, 137. Győry Tibor: *Morbus Hungaricus*. Pestti Lloyd Társulat, Budapest 1901, 9–30.

²³ Győry Tibor: *i. m.* 31–119.

ral jó kapcsolatban volt, mert Gregoriához hasonlóan Bauhin emlékkönyvébe ő is bejegyzett.²⁴ Témaválasztását talán az indokolhatta, hogy osztrák származása miatt érdekelhették a Magyar Királyságban zajló események:

Boecher, Martin (respondens)

Archiatro coelesti Auspice, Duce, Praeside theses de morbo Hungarico / quas ... Pro summis in Arte Medica honoribus, et privilegiis Doctoralibus consequendis, publice et placide examinandas proponit Martinus Boecherus Austriacus. – [Basel] Basileae : Typis Jani Excercier, 1606. – [4] fol. : tit. calcographicus ; 4°

[Datum:] Ad diem 29. Decembr.

VD17 7:692883B. – Husner, Fritz: *i. m.*, nr. 529.

Caspar Cholius 1607-ben iratkozott be Bázélben,²⁵ és szintén a morbus Hungaricusról írta dolgozatát a fentebb már említett Johann Nikolaus Stupannál. Disszertációjában egyetlen dedikáció található: művét Thurzó György nádornak ajánlotta. Mivel Thurzó támogatta Cholius tanulmányait, egyáltalán nem meglepő a hálának ilyen módon való megjelenése.²⁶

Több magyarázatra szorul, hogy miért írta 1613-ban Otto Heinrich Ruland a disszertációját a magyar betegségről:

Ruland, Otto Heinrich (respondens)

È Syzētēsis Iatrikē de lue Hungarica / quam... auctoritate ac iussu... collegii Basiliensis medici... publicitus discutiendam et defendendam proponit Otto Henricus Rulandus Lauingensis. – [Basel] Basileae : Typis Joh. Jac. Genathii, 1613. – [8] fol. : tit. calcographicus ; 4°

[Datum:] Die 21 Maii. – [Dedicatio:] Dn. Andreae Rulando, Poliatio Ratisponensium vigilantissimo. – [Dedicatio:] Dn. Johanni Rulando, Medico Posoniensium sagacissimo. – [Dedicatio:] Dn. Valentino Rulando, Medico Palatino Aulico solertissimo. – [Carmen:] Johanne Gellio Scoto-Britanno, Phil. et Med. Doctore insingulrais amicitiae συμζολορ Francofurto ad Moenum Basileam transmissa.

VD17 23:243158M. – Husner, Fritz: *i. m.*, nr. 707.

A Ruland család jelentős orvosi dinasztia volt a 16–17. században. A családalapító idősebb Martin Ruland Pfalz-Neuburg grófság Lauingen nevű városában

²⁴ Wackernagel, Hans Georg (hrsg.): *Die Matrikel der Universität Basel. Band. III. 1601–1666.* Verlag der Universitätsbibliothek, Basel 1962, 65.

²⁵ Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band III., 75.

²⁶ Bernhard, Jan-Andra: *Konsolidierung*, 275–276.

telepedett le a 16. század második felében, ahol orvosként praktizált, és tanított a helyi gimnáziumban. Több fia is született, akik közül mindenki orvosnak tanult: az ifjabb Martin, Andreas, Johann, Otto Heinrich és Valentin.²⁷ A fiatalabb Martin 1587-től tanult a bázeli egyetemen, majd élete során kétszer is publikált a magyar betegségről.²⁸ Johann Ruland 1600-ban a tübingeni, majd 1603-ban a bázeli egyetemre iratkozott be. 1604-ben Pozsony orvosává választották.²⁹ Pozsonyi kinevezése egyértelműen összefügg szülővárosával, Lauingennel, ugyanis az 1600-as évek elején Pozsony városa a lauingeni iskola mintájára szervezte meg saját iskoláját. David Kilger 1597 és 1605 között a quarták tanára volt Lauingenben, majd ezt követően 1611-től Pozsonyban tanított. Kilger személyesen ismerte Martin Rulandot, tehát a Ruland család sok szálon kötődött Magyarországhoz.³⁰

Pozsony magisztrátusa Lauingenből hívta meg a prédikátorát is. Simon Heuchlein pozsonyi evangélikus lelkésznek is fenntartotta a kapcsolatot a Rulandokkal. Ezt bizonyítja, hogy az 1614-ben Lauingenben kinyomtatott halotti prédikációban egy halottbúcsúztató verset írt. A prédikáció kiadását az ifjabb Martin Ruland támogatta.³¹ Nyilvánvaló, hogy Johann Ruland ezt a kapcsolatrendszert használta ki, és telepedett le a Magyar Királyságban. Az ország társadalmába való beilleszkedést mutatja az is, hogy Nádasdy Ferenc halálára nyomtatásban egy gyászbeszédet is írt (RMNY 914).³²

Otto Heinrich Ruland a családi tradíciót követve 1609-ben Tübingenben, majd Bázélben tanult.³³ 1613-ban, amikor Otto Heinrich disszertációja megjelent Bázélben, a család már kiépült kapcsolatokkal rendelkezett a Magyar Királyságban. A magyar betegségről írni ezért észszerű választás volt. A családi összetartás fontos jele az is, hogy Otto Heinrich disszertációjában az ajánlások csak testvéreihez szólnak: Joannhoz, Andreashoz és Valentinhoz. A kötetben található egy

²⁷ Wix Györgyné: Gens Rulandica. Egy híres német orvoscsalád magyar vonatkozásai. In: *Orvostörténeti Közlemények* XLV (2000/1–4), 121–137.

²⁸ Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band II., 402.

²⁹ Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band III., 28.

³⁰ Reinhard H. Seitz: Zur Rolle der Stadt Launingen und des Fürstentums (Pfalz)-Neuburg bei der Gründund der evangelischen Kirchengemeinde in Pressburg 1606–1608. In: Márta Fata-Anton Schindling (hrsg.): *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918.* Ashcendorf, Münster 2017, 237–238.

³¹ Reinhard H. Seitz: *i. m.* 240.

³² Wix Györgyné: *i. m.* 130.

³³ Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band III., 133.

üdvözlővers is egy skót diáktárstól, akivel Otto Heinrich Bázelen tanult együtt.³⁴ A kapcsolatrendszer egy távolabbi pontja Caspar Bauhin bázeli anatómiaprofesszorhoz is kötődik, mert Johann Ruland 1604-ben, Valentin Ruland pedig 1608-ban jegyezték be a professzor emlékkönyvébe.³⁵ Mivel a korábban említett Jacobus Gregorii 1586-ban és Martin Boecher 1606-ban is a magyar betegségről írta a disszertációját, és mindketten írtak egy bejegyzést Bauhin emlékkönyvébe, ezért elképzelhető, hogy a Ruland család érdeklődését nemcsak a Magyar Királyságban élő rokonok, hanem Bauhin is felkeltette a magyar betegségek iránt.

Pfalz-Neuburg egy másik disszertáció esetén is szerepet játszott a magyar vonatkozású dolgok terjedésében, ugyanis 1609-ben Michael Gichtl regensburgi születésű diák Pfalz-Neuburg grófjának, Philipp Ludwignak ajánlotta művét.³⁶ Feltételezem, hogy Gichtl nemcsak azért írt a morbus Hungaricusról, mert a háborúk miatt a járvány rendszeresen felütötte a fejét, hanem azért is, mert tudatában volt annak, hogy Pfalz-Neuburg grófja aktív kapcsolatokat ápolt Pozsony városával:

Gichtl, Michael (respondens)

Theses Medicae de morbo ungarico / Quas ... Pro consequendis summis in Arte Medica honoribus et privilegiis publicè ventilandas ac discutiendas proponit Michael Gichtl Ratisponensis. – [Basel] Basileae : Per Joan. Jacob. Genathium, 1609. – [24] p. ; 4°
[Datum:] Ad diem 13. Febr. [A címlapon a napot kézzel írták be.]. – [Dedicatio:] Domino Consuli, D. D. Consularibus et Senatoribus Inclytæ et Liberae Imperialis Reipubl. Ratisponensium... – [Dedicatio:] Dn. Johanni Oberndorfero, Comiti Palatino Cesareo, Philos. et S. Med. D. – [Dedicatio:] D. D. Philippi Ludovici Palatini Rheni... – [Carmen:] Johannes Henricus Fröhlich, Basileens.

VD17 7:696498S. – Husner, Fritz: *i. m.*, nr. 602.

A magyar betegség 1759-ig még többször is orvosi disszertációk témájává vált. A teljeség igénye nélkül csak néhány példa: 1621-ben Johann Christoph Ayrer, 1667-ben Mathias Harscher, 1759-ben pedig Csapó József írt róla. Ayrer könyvében semmilyen paratextus nem található, így nem tudjuk, volt-e valamilyen kapcsolata a Magyar Királysággal, esetleg Erdéllyel. A bázeli matrikulában sem jegyezték fel róla semmi olyat, amely kapcsolatrendszerére utalna. Egyedül azt tudjuk, hogy 1620-ban iratkozott be az egyetemre, 1621-ben orvossá avatták.³⁷

³⁴ Joannes Gellius Edinburgh-ből érkezett Bázelen 1613-ban. Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band III., 141.

³⁵ Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band III., 28, 80.

³⁶ Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band III., 72.

³⁷ Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band III., 237.

Ayrer, Johann Christoph (respondens)

Syzētēsis medica de morbo ungarico / quam ... pro doctoratu in medicina consequendo publice ... ventilandum proponit Joh. Christophorus Ayrer Culmb. Fr. – [Basel] Basileae : typis Joh. Jacobi Genathii, Acad. typogr., 1621. – [22] p. ; 4°

[Datum:] Ad diem 19. Maii, anno 1621.

Husner, Fritz: *i. m.*, nr. 882. – Győry Tibor: *i. m.*, 5.

Harscher munkáját Johann Caspar Bauhinnak ajánlotta. Bauhin orvos volt, Bázelen az anatómia és botanika, majd 1660-tól a gyakorlati orvoslás professzoraként dolgozott,³⁸ és Pápai Páriz Ferencet is tanította.³⁹ Ez viszont nem jelenti azt, hogy Harscher azért írt a morbus Hungaricusról, mert kapcsolatban állt Bauhinnal. Ráadásul, amikor Harscher műve megjelent, Bauhin még nem is ismerte Pápaikat:

Burckhardt, Johann Rudolf (praeses)

Disputationem Hanc De Morbo Ungarico / Autoritate et Consensu ... Collegii Medici in inclytæ et perantiqua Universitate Patria, Moderatore, ... Dn. Joh. Rodolpho Burcardo, Phil. et Med. Doct. Anatom. et Botanic. Profess. celeberrimo ... Publicae Mysterum Apollineorum censurae submittit Mathias Harscherus, Basil. A.L.M. – [Basel] Basileae : typis Joh. Jacobi Deckeri, Academiae typographi, 1667. – [6] fol. ; 4°

[Datum:] Ad Diem Marti 29 Anni 1667. [A címlapon a napot kézzel írták be.]. – [Dedicatio:] Joh. Casparo Bauhino, phil. et med. d.

VD17 7:692915B. – Husner, Fritz: *i. m.*, nr. 1130.

Csapó József *De febre Hungarica* című disszertációjában nincs ajánlás és üdvözlés. Csapó egyébként egy másik tézisfüzetet is kiadott Bázelen *Problema theoreticum atque practicum* címmel.⁴⁰ A Magyar Királyságba hazatérve Debrecenben lett orvos, és gyermekgyógyászati kézikönyve tette őt országosan ismertté.⁴¹ Esetében szintén csak feltételezni tudom, hogy származása miatt írt a magyar betegségről:

³⁸ Albrecht Burckhardt: *Geschichte der Medizinischen Fakultät zu Basel*. Reinhardt, Basel 1917, 170–171.

³⁹ Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak és másoknak*. Közread. Nagy Géza. Kriterion, Bukarest 1977, 29, 31.

⁴⁰ RMK III/XVIII, 312.

⁴¹ Wackernagel, Hans Georg: *i. m.* Band V., nr. 1157. Verzár Frigyes: Magyar orvostanhallgatók Basel egyetemén. In: *Orvosi Hetilap* (1931), 605.

Csapó, József (respondens)

Dissertatio inauguralis medica de febre Hungarica / quam ... in Illustri Universitate Basileensi pro summis in medicina honoribus et privilegiis doctoralibus... publico exmini sistit Josephus Csapo, Jaurino Hungarus. – [Basel] Basileae : typis Emanuelis Thurneysen, 1759. – 26 p. ; 4°

[Datum:] Ad diem 7. Augusti 1759.

RMK III/XVIII. 311. – Husner, Fritz: *i. m.*, nr. 1559.

A morbus Hungaricusszal kapcsolatban láthatóan elég sok új adat került elő, ismertelen paratextus viszont csak kettő van. Az egyik Pápai Páriz Ferenchez kötődik, a másik pedig Dálnoki László Ferenchez.

Pápai Páriz Ferenc külföldi tanulmányai során német egyetemeken is megfordult, majd 1673 és 1674 között Bázelen tanult, végül 1675-ben visszatért Erdélybe. Johann Heinrich Glaser fontos szerepet játszott Pápai életében, hiszen nála tanult és disputált. Még mielőtt Pápai hazatért volna, a Rajna-parti városban pestisjárvány tört ki, amely Glasert is magával ragadta, és Pápaikérték fel arra, hogy gyászbeszédet tartson egykori professzora fölött.⁴² Glaser orvos volt, a bázeli egyetemen kívül Genfben, Heidelbergben és Párizsban tanult. Bázelen 1667-től az anatómia és botanika oktatását bízták rá. Fontos megemlíteni, hogy kórházi gyakorlatot tartott és sebészetet is tanított a medikusoknak.⁴³ Ismeretlen viszont Pápai és Glaser kapcsolatának egy 1673-as epizódja.

Jacob Högger Sankt Gallenből származó diák a sérvekről írt művében Pápai Páriz Ferenc egy latin nyelvű üdvözlőverssel köszöntötte diáktársát. Högger szintén Glasernél doktorált, Pápaival egész biztosan együtt jártak órákra. Pápai ennek ellenére naplójában nem említi őt.⁴⁴ A kapcsolat valószínűleg nem lehetett elég erős, mert amikor 1674-ben Pápainak jelent meg a disszertációja, Högger nem viszonzta diáktársa köszöntését.⁴⁵

Glaser, Johann Heinrich (praeses)

Disputatio chirurgico-medica de herniis in genere, singulisque earum differentiis in specie / quam ... sub clypeo ... D. Joh. Henrici Glaseri ... publicae cultorum diaskepsei submittit M. Jacobus Hoeggerus, Sangall, Chir. ac Med. Studiosus Author. – [Basel] Basileae : Typis Jacobi Bertschii, 1673. – [16] fol. ; 4°

⁴² Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 29, 31, 47, 766.

⁴³ Albrecht Burckhardt: *i. m.* 185–186.

⁴⁴ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 135–176.

⁴⁵ Vö.: RMK III 2646.

[Datum:] Ad diem 18. Augusti Anno 1673. – [Dedicatio:] Joh. Joachimo Haltmegero. – [Dedicatio:] Joachimo Kunklero. – [Dedicatio:] Othmaro Appenzellero. – [Carmen:] Franciscus Pariz de Papa, Transylv. Ungar. – [Carmen:] Gabriell Hoffmannus, Sang. S. S. Theol. Stud.

VD17 23:276883D

Dálnoki László Ferenczel kapcsolatban eddig csak arról volt tudomásunk, hogy a szászvárosi születésű ifjú 1758 és 1759 között tanult Bázelen.⁴⁶ Arról nem tudunk, hogy Bázelen bármi is megjelent volna tőle nyomtatásban. Igaz, később 1761-ben Utrechtben, majd 1795-ben Pozsonyban is közzétett egy-egy művet.⁴⁷ Bázeli kapcsolatai közül eddig egyedül Jakob Christoph Beck teológiai professzorral való ismeretsége volt bizonyítható, ugyanis Becket egy kéziratosszerű üdvözlőverssel üdvözölte.⁴⁸ 1759-ben viszont David Salomon Seiller svájci orvosjelölt anatómiai disszertációjában egy latin verssel köszöntötte diáktársát. A füzetben Dálnoki az egyedüli magyarországi szerző, viszont Johann Martin Weiss, a bázeli diákközösség vezetője (alumnus seniora) szintén írt egy verset Seillerhez. A senior azért érdekes, mert ő volt az, aki a diákok ösztöndíját, étkezését, lakhatását felügyelte, ezért az összes hallgatót ismerte.⁴⁹ Úgy gondolom, Weiss hálózatkutatás szempontjából egy központi figurának tekinthető. Mivel a disszertációban összesen öt üdvözlővers és hat ajánlás található, elképzelhető, hogy néhányan azért is akartak Seiller disszertációjában szerepelni, hogy a senior előtt is jó benyomást tegyenek. Központi szerepét mutatja az is, hogy Weiss 1758-ban egy másik disszertációba is írt egy köszöntést. Ekkor Dömök Gergely magyarországi diákot üdvözölte fokozatszerzése alkalmából.⁵⁰

Seiller, David Salomon (respondens)

Dissertatio inauguralis anatomico-physiologica de structura et actione ventriculi / quam ... pro summis in arte Asclepiadea honoribus et privilegiis doctoralibus rite ac legitime capessendis ... antagonistis ventilandam sistit David Salomon Seiller Helveto-Aroensis. – [Basel] : Typis Joh. Henr. Deckeri, Acad. Typogr., 1759. – [4], 32 p. ; 4°

[Datum:] a. d. 1. Mai. a. 1759. – [Dedicatio:] Viro Dn. Dav. Salom. a Watteville,

⁴⁶ Hegyi Ádám–Szögi László: *i. m.*, nr. 145.

⁴⁷ RMK III/XVIII. 2160. Petrik, L., 493.

⁴⁸ Universitätsbibliothek Basel Mscr. Fr-Gr. VII. 2 vol. 8. nr. 6. Dálnoki László Ferenc verse Jakob Christoph Beck tiszteletére, Bazel, 1759. január 1.

⁴⁹ Edgar Bonjour: *Die Universität Basel von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Verlag Helbing und Lichtenhahn, Basel 1971, 148, 326–327.

⁵⁰ RMK III/XVIII. 364. Hegyi Ádám: *A Kárpát-medencéből*, 88.

illustrissime reipublice Bernensis ducentum viro consulatu Castrovillensi... – [Dedicatio:] Dn. Beato Ludovico Saxero, urbis patriae patri... – [Dedicatio:] Dn. Johanni Zimmermanno, urbis Brugae grammataeo peritissimo... – [Dedicatio:] Dn. Jacobo Hunzikero, negociatori celebri... – [Dedicatio:] Dn. Hieronimo Hunzikero, pastori ecclesiae quae Deo in mett. colligitur vigilantissimo. – [Dedicatio:] Dn. Daniel Hunzikero, evangeli ministri fidelissimo. – [Carmen:] Joh. Henr. Respingerus, P. et M. D. et Coll. Erasmi Praepositus. – [Carmen:] M. Joh. Martinus Weiss, S. M. C. et Alumn. Colleg. Bas. Senior. – [Carmen:] Joh. J. Burghart, A. L. M. – [Carmen:] Ita Amico suo gratulatur Franc. Laszlo Dalnoki Trans.-Hung. Theol. Stud. – [Carmen:] Joh. Frid. Eulerus, Bricofelda Palatinus, S. S. Theol. Stud.

VD18 13887750. – Husner, Fritz: i. m., nr. 1558.

Végül felmerül a kérdés, a felsorolt kapcsolatokról milyen következtetéseket vonhatunk le. Ahhoz, hogy ezt hitelesen meg lehessen tenni, érdemes egy levéltári forrást is bevonunk a vizsgálatba.

A bázeli egyetem teológiai karán 1699 és 1800 között vezettek egy katalógust, amely azt tartalmazza, hogy a diákok mikor, kinek az elnöklété alatt miről disputáltak.⁵¹ A nyilvántartás egyetlen olyan disputációt sem tartalmaz, amelyik nyomtatásban megjelent volna, hanem helyette arról tudósít, hogy a hallgatók hogyan készültek fel a tanulmányaikat lezáró végső, ünnepélyes disputára. A magyarországi diákok ezek szerint összesen 40 ilyen tanévközi vitán vettek részt. Rendszerint egy professzor elnöklété alatt egy respondens és egy peregrinus vitázott. Értelmezésem szerint ebben az esetben a peregrinus kifejezésen a mai opponenst értették. Ez a peregrinus viszont külföldi volt, nem pedig bázeli családból származott. A katalógus szövege alapján az biztos, hogy szó sem volt ajánlásokról, köszöntésekről, üdvözlésekről. A hallgatónak a dispután meg kellett tanulniuk érvelni és állításaikat bizonyítani. A baráti kör és a támogatók ekkor nem számítottak. Úgy gondolom, ennek ellenére a diákok már a felkészülés során is építgették kapcsolataikat, és egymás között megbeszélték, kik és hogyan fognak a nyomtatott disputába valamit írni. A diákok közötti hálózat először informális módon jött létre, de ezt rekonstruálni szinte lehetetlen, mert nem maradt róla írásos dokumentum. Másként mondva a negatív adat is adat: ha egy kapcsolatról nincs adatom, az még nem jelenti azt, hogy nem is létezett.

⁵¹ Staatsarchiv Basel-Stadt Universitätsarchiv O 5 Theologische Fakultät, Disputationes theologicae (Verzeichnis der Disputationen darin: Lucas Gernler u.a., Syllabus controversiarum religionis..., 1632) 1699 – 19. Jh.

A tanulmány elején említett példához visszatérve: 1676-ban Zürichben valóban létrejött egy olyan speciális hálózat, amelynek résztvevői csak Fries professzorhoz kötődtek, és egymással nem álltak kapcsolatban. Ez a háromszatú hálózat viszont hamis képet ad, mert a gályarabok két évet töltöttek együtt, tehát ismerték egymást. A hálózatkutatás viszont ezt az adatot nem tudta figyelembe venni, hiszen csak az emlékkönyvben szereplő információkkal dolgozott, a gályarabok történetét nem tudta felhasználni. A kapcsolatok elemzését általánosan tekintve ez azt jelenti, hogy nagyon sok összefüggés elveszik, ha nincs lehetőségünk minden forrást megismerni. Mivel a bázeli egyetem kora újkori kapcsolatrendszeréből én is csak egy kis szeletet mutattam be, igyekszem úgy megfogalmazni következtetésem, hogy tisztában vagyok állításaim nagyfokú bizonytalanságával.

Mind a magyar betegséggel foglalkozó disszertációk, mind az ismeretlen üdvözlőverseket tartalmazó művek esetében felsejlik a háttérben egy informális kapcsolatrendszer. A Ruland család néhány tagja a Magyar Királyságban csinált karriert, ezért igen valószínű, hogy a morbus Hungaricus nemcsak orvosi szempontból, hanem a családtagoknak egymás között Magyarországról lefolytatott beszélgetései miatt is érdekelte őket. Ezek szerint a kapcsolati hálójuk kiterjedt Bázélre, Pfalz-Neuburgra és Pozsonyra. Ha a vizsgált példák között továbblépünk, akkor megállapíthatjuk, hogy nem véletlenül kérték fel Pápai Páriz Ferencet Johann Heinrich Glaser búcsúztatására: a bázeli tanári kar felismerte a diákok között betöltött vezető szerepét, ezért Pápai temetési szolgálatát mind a diákok, mind a tanári kar szívesen hallgatta meg. Pápainak a bázeli diákközösségben betöltött jelentős szerepét igazolja az eddig ismeretlen üdvözlőverse Jacob Högger disszertációjában. Dalnoki László Ferenc pedig egy olyan hálózatban vett részt, amelyben Johann Martin Weiss senior a hálózat központját alkotta.

„Azt mondjuk: elment. Pedig mi mentünk el mellette adventi napok sodrásába kapaszkodva. Ő marad, ahogy kalaplengető szóra marasztalással előre köszön a petki utcán és átköszön a székely anyaváros túlsó járdájáról is, hogy ordas időkben megedzett, de mindig meleg tűzhelyen tartott marék szóval szórja be a székely lélek virágként nyíló sebeit, hűségből szőtt petki piros kendőnyi örömbé pólyálja népünk mindennap mégis megszülető küsded reménységét, ahogy étellel várandós igemagvak 44 gyülekezet-fészekalját a neszező reménység örök adventjében vigyázta és óvta a tiszta hűségsgolgalatával... Ő marad, mi elme gyünk.”

Tartalom

Kolumbán Vilmos József: Előszó.....	5
Ósz Sándor Előd: Adatok a Collegium Academicum gyulafehérvári korszakáról	7
Gudor Kund Botond: A sárospataki–gyulafehérvári kollégium tanári kara és diáktársadalma 1672–1716 között.....	25
Gordán Edina: Dézsi Márton tanítványai 1671 és 1676 között	55
Buzogány Dezső: A nagyenyedi Bethlen-kollégium egyik 18. századi törvénye	92
Tóth Zsombor: Pápai Páriz Ferenc és Nagyenyed: az erdélyi hugenotta recepció kezdetei a hosszú reformáció alatt	110
Rácz Emese: „Könyveknek szörnyű szük voltak miatt” A könyvbizserzés lehetőségei és eszközei a nagyenyedi kollégiumban ..	130
Hegyi Ádám: Bázeli disputációk hungarus paratextusai 1586–1759	146
Oláh Róbert: Erdélyi diákok ismeretlen bejegyzései németalföldi album amicorumokban	160
Szabadi István: Kora újkori neolatin költészet a Debreceni Református Kollégiumban	179
Bozzay Réka: A debreceni kollégiumnak nyújtott svájci, holland és angol segély története	185
Kónya Péter: A Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma. Magyarország első evangélikus főiskolája.....	202
Kónya Annamária: Egy kissé elfeledett iskola. A kassai református iskola rövid története a 17–18. században	225
Tasnádi István: Út a püspökség felé – Zágoni Aranka György pályaképe	235
Bibza Gábor: „Okos teremtett állat” Gróf Gyalakuti Lázár János és a felvilágosodás kezdetei Erdélyben Különös tekintettel az 1745-ben Kolozsváron kiadott imádságoskönyvre	251
Kolumbán Vilmos József: Köpeczi Bodosi Sámuel tanulmányai és peregrinációja	265

Pálfi József: „Ezen iskolának is gyenge lábakon való felállítását megirigylé az ördög...” Keresztesi József és a váradi iskola újraszervezése	277
Molnár Lehel: Rendhagyó unitárius püspöki vizitáció 1719-ben. Fegyelmezés a tordai Unitárius Gimnáziumban	297
Kovács Sándor: „...mekkora hátramaradás kézírásban heverő könyveinknek ki nem adhatása...” Unitárius nyomdaalapítási kísérlet 1814-ben	305
Durovics Alex: Amit a számok mutatnak Diákok az ágostai hitvallású líceumokban (1790–1850)	325
Tárkányi István-Attila: Csiky Lajos teológiája, különös tekintettel a német pietista és skót evangélikál hatásokra	345
Somogyi Alfréd: Líceumtól a teológiáig. Református oktatás Losoncon a 17–20. században	355
Petheő Attila: Párhuzamos utak a Trianon utáni felvidéki református és világi oktatásban.....	364
Szénási Lilla: „Ezeket hirdessed és tanítsad!” A felvidéki református hitoktatás száz éve, különös tekintettel a hittan-könyvekre	375
Berekméri Árpád Róbert: A felekezeti oktatás a Marosi Református Egyházmegyében 1920 után	383
Biró István: Felekezeti tanárképző a kolozsvári református teológiai fakultáson 1920–1921 között.....	401
Ambrus Mózes: Lelkészképzés a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Részben 1940–1945 között.....	416
Füstös Paul-Gabriel: Ének- és zeneoktatás a Kolozsvári Református Kollégiumban a két világháború között	434
Veres Emese Gyöngyvér: Az „új bornyú” Nagyenyeden. Az egykori csernátfalusi kántortanító, Gyurka József visszaemlékezéseiből.....	447
Kállai Benedek: A Nyüvedei Református Iskola és az impériumváltás	464
Sógor Árpád: Nagyenyed meghatározó szerepe id. Hegyi István (1914–2004) lelkipásztor életében.....	472

1. Buzogány Dezső: *Melanchthon úrvacsoratana levelei alapján*. Budapest 1999.
2. Imre Lajos: *Önéletírás*. Kolozsvár 1999.
3. Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Kolozsvár 1999.
4. Musnai László: *Teke monográfiája*. Kolozsvár 1999.
5. Bullinger Henrik: *Második Helvét Hitvallás*. Kolozsvár 1999.
6. Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért*. Kolozsvár 1999.
7. Buzogány Dezső: *Az Erdélyi IKE története 1930-ig*. Kolozsvár 2000.
8. Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002.
9. Kolumbán Vilmos József: *Törvényhozó egyház*. Kolozsvár 2002.
10. Kádár Tamás – Mihály Lehel – Sebestyén Előd – Roth Levente: *A kolozsvári Protestáns Teológia élete 1950–1955 között*. Kolozsvár 2002.
11. Kozma Zsolt: *A Kálvinista Világ és a Kiáltó Szó repertórium*. Kolozsvár 2003.
12. Imre Lajos: *Szombatesték a parókián*. Kolozsvár 2003.
13. Imre Lajos: *A szenvedés kérdése*. Kolozsvár 2004.
14. Benkő József: *Filius Posthumus*. Kolozsvár 2004.
15. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005.
16. Ősz Sándor Előd: *A szászvárosi református kollégium diáksága, 1669–1848*. Kolozsvár 2006.
17. Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd (szerk.): *Alma Mater. Az erdélyi Református Egyházkerület kollégiumainak élete a két világháború között*. Kolozsvár 2006.
18. Dávid László: *Műemlékügy az egyházban*. Kolozsvár 2008.
19. Ősz Sándor Előd: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig*. Budapest 2013.
20. Tóth Levente: *A Sepszi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Budapest 2013.
21. Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. Kolozsvár 2014.
22. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Non videri, sed esse – Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*. Kolozsvár 2017.
23. Antal István: *Lelkész és egyházközség a kommunizmus idején*. Barót 2017.
24. Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége – Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár 2018.